

W nrze 2/2015 w artykule D. Masłej *O wyjątkowym średniowiecznym komentarzu do tłumaczenia modlitw* w odsyłaczach oraz w Literaturze redakcja przeoczyła pomyłkę autorki, skutkiem czego jest zapis: Kowalczyk M., Belcarzowa E., Wisłocka F., 1973, choć powinno być ... Wysocka F.

Za to przeoczenie Redakcja „LingVariów” serdecznie przeprasza Panią Profesor Felicję Wysocką oraz Czytelników.

Zuzanna Krótki  
Uniwersytet Śląski, Katowice  
zuzanna\_krotki@interia.pl

## POLSKIE LEKSEMY O RDZENIU *NĘDZ-/NUD-*

**Słowa kluczowe:** historia języka polskiego, semantyka, zmiany znaczeniowe, słowotwórstwo gniazdowe  
**Keywords:** history of Polish, semantics, semantic changes, nest linguistics

### Wprowadzenie

Wykorzystanie narzędzi synchronicznego opisu języka do badań języka epok minionych nie zawsze jest możliwe i zasadne. W niektórych jednak przypadkach metody synchroniczne pozwalają w sposób klarowny zobrazować zatarte już relacje etymologiczne, słowotwórcze oraz semantyczne. W artykule przedstawię gniazda słowotwórcze, których centra wywodzą się od ps. *\*nuditi*, następnie zbadam treści leksemów o rdzeniu *nędz-/nud-*, by na koniec odpowiedzieć na pytanie, które sensy w poszczególnych okresach rozwoju polszczyzny były dominujące oraz dlaczego doszło do przesunięć semantycznych.

### 1. Prezentacja badanych gniazd słowotwórczych

Za etymon wszystkich badanych leksemów o rdzeniu *nędz-/nud-*, odnotowanych z całej historii języka polskiego, uznaje się prasłowiański czasownik *\*nuditi* ‘zmuścać, zniewalać, wywierać nacisk, męczyć, trapić’ (SEBor, SEBań). Jego wtórna postać *\*nōditi* zapewne utworzona została pod wpływem poprzedzającej samogłoskę *u* spółgłoski *n*. Nie powinno zatem dziwić, że od *\*nuditi* (*\*nōditi*) wywodzą się dwa

warianty rzeczownikowe – \**nud'a* (wpierw \**nudja*) i \**nōd'a*, czyli *nomina actionis* o znaczeniu ‘przemoc, bieda, strapienie, gwałt, przymus, presja’ (SEBor, SEBań).

Na gruncie polskim od XIV w. notowany jest czasownik *nędzić* (nie *nudzić*), który przyczynił się do powstania licznych zapomnianych już derywatów, natomiast w XVIII w. pojawia się wariant *nudzić* o treści dalekiej od pierwotnej, do powstania którego przyczyniła się ówczesna moda kulturowa.

Analizowane w dalszej części artykułu słownictwo zebrano w gniazda słowotwórcze:

#### **NĘDZIĆ (\*NŌDITI)**

|               |                 |
|---------------|-----------------|
| nędz-enie     | V,S             |
| nędzi-e-ć     | V,V             |
| nędz-a        | V,S             |
| nędz-ny       | V,S,Adj         |
| nędzn-ik      | V,S,Adj,S       |
| nędznic-a     | V,S,Adj,S,S     |
| nędznicz-ka   | V,S,Adj,S,S,S,  |
| nędznicz-ek   | V,S,Adj,S,S,    |
| nędznik-ow    | V,S,Adj,S,Adj   |
| nędzni-ątko   | V,S,Adj,S       |
| nędzni-uch-ny | V,S,Adj,Adj     |
| nędzn-ość     | V,S,Adj,S       |
| nędzni-e      | V,S,Adj,Adv     |
| nędzn-o       | V,S,Adj,Adv     |
| nędz-arz      | V,S,Adj,S       |
| nędzar-ka     | V,S,Adj,S,S     |
| nędzar-ski    | V,S,Adj,S,Adj   |
| nędz-ek       | V,S,Adj,S,      |
| nędz-ący      | V,S,Adj,Adj     |
| nędz-ka       | V,S,Adj,S       |
| nędzni-eć     | V,S,Adj,V       |
| wy-nędznieć   | V,S,Adj,V,V     |
| wynędzni-ały  | V,S,Adj,V,V,Adj |
| z-nędznieć    | V,S,Adj,V,V     |
| przy-nędzić   | V,V             |
| u-nędzić      | V,V             |
| za-nędzić     | V,V             |
| z-nędzić      | V,V             |

#### **NUDZIĆ (\*NUDITI)**

|          |             |
|----------|-------------|
| nud-a    | V,S         |
| nud-ny   | V,S,Adj     |
| nudni-eć | V,S,Adj,V   |
| nud-nik  | V,S,Adj,S   |
| nudnic-a | V,S,Adj,S,S |

|              |                   |
|--------------|-------------------|
| nudn-ość     | V,S,Adj,S         |
| nudność-i    | V,S,Adj,S,S       |
| nudn-awy     | V,S,Adj,S,Adj     |
| nudnaw-o     | V,S,Adj,S,Adj,Adv |
| nudn-o       | V,S,Adj,Adv       |
| nudni-e      | V,S,Adj,Adv       |
| nudn-ota     | V,S,Adj,S         |
| nudzi-arz    | V,S               |
| nudziar-a    | V,S,S             |
| nudziar-ka   | V,S,S,S           |
| nudziar-stwo | V,S,S             |
| nudz-isz     | V,S               |
| wy-nudzić    | V,V               |
| za-nudzić    | V,V               |
| po-nudzić    | V,V               |
| z-nudzić     | V,V               |
| znudz-ony    | V,V,Adj           |

Już we wstępnej analizie można zauważyć, że centra gniazd (*nuda* i *nędza*) wyrażały odmienne znaczenia. Zastanawiające jest zatem to, jaką drogą doszło do poszczególnych zmian semantycznych oraz czy sens prymarny ‘męczyć, trapić’ przypisywany ps. *\*nuditi* był w badanej rodzinie leksykalnej obecny. Postaram się w tym miejscu odpowiedzieć na te i inne pytania.

## 2. Derywaty gniazda *nędzić*

Czasownik *nędzić* przez całą historię zachował odziedziczoną z prasłowiańszczyzny treść semantyczną, znaczył bowiem ‘gnębić, dręczyć, trapić’ (np. *A będą was gonić albo popędzać ku grozami albo uczynki was nędząc a wyganiając z miasta do miasta* (XV med. R XII 246’)), także ‘znęcać się nad samym sobą’, czyli ‘umartwiać się’. Sensy te przejęte zostały przez nieliczne tylko wyrazy pochodne, wśród których na plan pierwszy wysuwają się derywaty przedrostkowe, tj. *unędzić*, *przynędzić*, *zanędzić*, *znędzić* znaczące ‘strofować’ oraz gerundium *nędzenie*. Znaczeniem strukturalnym ostatniego derywatu jest sens ‘to, że kogoś się nędzi’, natomiast znaczeniem leksykalnym ‘trapienie’, ‘dręczenie’, ‘prześladowanie’, a także, co interesujące – ‘wyrzuty sumienia’ oraz ‘głos sprzeczny z głosem rozsądku (często podszepty szatana)’. Można się zatem spodziewać, że utworzony bezpośrednio od *nędzić* rzeczownik *nędza* będzie nazwą strapienia, przemocy lub gwałtu. Tymczasem w staropolszczyźnie odnotowano zaledwie kilka użyc tego derywatu w znaczeniu ‘smutek, zmartwienie’:

1 Cytaty i skróty źródeł przytaczam za słownikami historycznymi odpowiednich epok: SStp, SPXVI, SPXVII/XVIII, SL. W cytatach przyjmuję zapis częściowo u współcześni.

*Proszę cię, iżby prosiła za mnie i raczyła mię wysłuchać we wszech potrzeby i w nędzach moich* (Naw 40). Możliwe, że był on w języku doby staropolskiej bardziej powszechny, niż nam się obecnie wydaje, język tekstów tego okresu znacząco różnił się bowiem od języka potocznego. Nie mamy jednak wystarczającej kompetencji językowej (Pastuchowa, Janowska 1995: 11–20), by móc wysunąć taką konstatację.

W większości średniowiecznych tekstów *nędza* znaczyła ‘brak środków do życia, ubóstwo’. Znaczenie to rozwinęło się pod wpływem czasownika *nędzić* ‘dręczyć, gnębić’. Bieda granicząca z ubóstwem może przecież powodować strapienie, gnębi i dręczy ludzkie ciało i duszę: *Cirpiał jeśm nędzą (aeste urebae) a mroz czując nie śpiąc* (BZ. Gen. 31, 40). W cytowanym fragmencie *nędzę* rozumieć należy jako ‘niedostatek’.

Można jednak przypuszczać, że analizowane znaczenia (‘smutek, strapienie’ i ‘bieda’) nie były jedynymi staropolskimi znaczeniami wyrazu *nędza*. Derywat przymiotnikowy od tej formacji – *nędzny* – miał bowiem prócz treści ‘cierpiący nędzę, niedostatek’ trzy inne sensy: ‘niewielkiej wartości, lichy’, ‘podły’ oraz ‘grzeszny’. Pierwszy z wymienionych (‘liczy, marny’) bez wątpienia zrodził się ze znaczenia ‘ubóstwo’. Bardziej skomplikowana wydaje się droga rozwoju pozostałych sensów. Prawdopodobnie przymiotnik *nędzny* uzyskał treść ‘podły, bezwzględny’ od centralnego *nędzić* ‘dręczyć, znęcać się’. W wyniku generalizacji sensu ‘podły’ wyłoniło się z kolei licznie poświadczone znaczenie ‘grzeszny’, np. *Ach mnie nędznemu! Ktożem obliczem pojść do kościoła?* (Rozm. 56).

Bardzo podobne znaczenia miał utworzony od wyrazu *nędzny* rzeczownik *nędznik*, także jego żeński odpowiednik (a zarazem derywat) *nędznica*. Pierwsza z wymienionych formacji nazywała osobę ‘biedną’ lub ‘nikczemną, zdolną do wszelkiej podłości’, druga zaś kobietę nieszczęśliwą albo grzeszną (*Nędznica ja wszech ludzi nagrzesznieszka i wszech złości napełniona* (Naw. 129)). Przysłowki *nędznie* i *nędzno* w niektórych kontekstach określały natomiast podły, nikczemny sposób działania, w innych, w których odnosiły się do cierpienia Chrystusa, nazywały agresywne, godne pożałowania wykonywanie jakiejś czynności, np. *Widzieliście mego miłego syna jako nędznie umęczonego* (Rozm. 746).

Do jeszcze większych modyfikacji znaczeń badanych słowoform doszło w XVI w. Przede wszystkim treść semantyczna bazowego *nędzić* uległa rozszerzeniu: poza wcześniejszymi ‘dręczyć, trapić’, ‘wycieńczać fizycznie’, czasownik ten wyrażał też znaczenie ‘ubożyć’. Najprawdopodobniej rozwinęło się ono na skutek ekspansji dominującego już w staropolszczyźnie znaczenia ‘bieda’, obecnego między innymi w takich formacjach jak *nędza*, *nędzny* oraz *nędznik*. Zauważyć można również, że u progu doby średniopolskiej istotnym (choć nie podstawowym) znaczeniem tych leksemów nadal były ‘niedola’, ‘nieszczęście’. Nie dziwi zatem, że *nędza* stanowiła w tym czasie antonim *rozkoszy*, *błogosławieństwa*, *szczęśliwości*, *krotochwili*.

Poza notowanym już w staropolszczyźnie znaczeniem ‘ubóstwo’ leksem *nędza* wyrażał treść ‘nadmierne oszczędzanie, odmawianie samemu sobie oraz swojej ro-

dzinie rzeczy koniecznych do normalnej (godnej) egzystencji'. Stanowił zatem synonim *skąpstwa*: *Nędza przez pieniędzy* (Mącz. 15 c, 501 c); *A gdy po trzech miesiącach pocznie i nędza dojmować rzecz poganin on żenie [...] już źle o nas, nie masz się czym żywić* (Skar. Żyw. 101 A5) (tu i dalej za SPXVI w). Omawiane znaczenie zrodziło się z sensu 'ubóstwo'. Również z niego, na skutek analogii do *biedy*, wyłoniły się znaczenia 'słabość' oraz 'człowiek ubogi lub niskiego stanu społecznego'. Druga z wymienionych treści wydaje się interesująca, stanowi wszak przykład użycia metonimicznego, w którym część (osoba biedna) zastępuje całość (ubóstwo, brak dostatecznych warunków materialnych), np. [...] *żem też wždy i ja jest człowiek (choćaż nędza i chudzina licha) na kształt i wyobrażenie Boga stworzony* (Czech. Ep. 53).

Zaskakują również użycia wyrazu *nędza* w funkcji wykrzyknienia wyrażającego zaprzeczenie, wręcz niedowierzanie, także (czasami) przekleństwo, np.: *A nędżeście wy słyszeli i jak mowicie widzieli. Tak to sobie wymyślacie.* (M. Wil. Hist. L2); *A ty coś mię wiozł dajże się już nędzy* (Klon. Flis. H5). W pierwszym fragmencie *nędza* oznacza ekspresywne 'nie, wcale', natomiast obecną w drugim cytacie frazę *daj się nędzy* należy rozumieć jako odpowiednik późniejszego *idź do licha* czy *idź do diabła*. Zapewne sens, stanowiący ironiczne zaprzeczenie czegoś, wytworzony został ze znaczenia 'brak, ubóstwo' – czyli 'nic', stąd 'wcale'. Droga rozwoju jednostki frazeologicznej wydaje się bardziej skomplikowana, najpierw musiało bowiem dojść do skojarzenia leksemy *nędza* z ogromem złych sił. W średniopolskich tekstach wiele jest użyc, w których słowo to oznacza 'niegodziwość, grzech', np. *Plkanie też i zasmucanie serdeczne nad grzechami i nędzami naszymi i ludzkiemi i prawa pokuta do nieba prowadzi* (Skar. Kaz. 638a). Warto jednak dodać, że treść ta nie była *novum* w analizowanej rodzinie leksykalnej, już w staropolszczyźnie wyrażały ją przecież takie wyrazy jak *nędzny* oraz *nędznica*. Zatem pod wpływem leksemów współrzdennych wyraz *nędza* nabył nowych treści konotujących zło, z nich zaś wyłonił się kojarzony tylko z frazą *daj się nędzy* sens 'idź do diabła'. Niewykluczone również, że znaczenie to zrodziło się pod wpływem skojarzenia przymiotnika *nędzny* z synonimicznym *lichy*. Od tego wyrazu powstał bowiem urzeczownikowiony przymiotnik *lichy* 'zły duch', por. też rosyjskie *lichój* 'zły' (SEBor), który obecny w jednostce frazeologicznej *idź do licha* znaczył 'wynoś się'. Identyczną treść wyrażał przecież zwrot *daj się nędzy*.

Równie wiele znaczeń miał w XVI w. przymiotnik *nędzny*, którego strukturę treściową tworzyły w większości sensy powiązane ze znaczeniami wyrazu bazowego, tj. 'nieszczęśliwy', 'ubogi', 'smutny' oraz 'grzeszny'. Nowe, odnotowane w tym okresie znaczenia 'wynędzniały', 'niezaradny' (SPXVI) (*Takież też do sądu duchownego ma przysłuchać osoba nędzna a opuszczona, która rękami swemi żywności sobie zasłużyć ani zarobić nie może* (Com. Crac. 20 v)) oraz 'chory' (*Niewiasta nędzna a zboląla ciężką niemocą swoją, wcisnąwszy się między onę ciżbę ludzi, dotknęła się szaty jego* (Rej Pos. 256 v)) zrodziły się z kolei z treści 'ubogi'. Motywacja pierwszego z wymienionych ('wynędzniały') jest oczywista. Wyjaśnień nie wymaga również

sens ‘chory’ – choroba może wszak stanowić konsekwencję ubóstwa. W mniemaniu niektórych człowiek, który nie ma wystarczających środków do życia i nie potrafi sprostać oczekiwaniom społecznym, jest osobą niezaradną. Na skutek tego skojarzenia powstał sens ‘nieporadny’. Jeśli natomiast przymiotnik *nędzny* stanowił określenie przedmiotu (jakiejsz rzeczy materialnej), implikował najczęściej takie cechy semantyczne jak: ‘pozbawiony bogactw naturalnych’, ‘niedający obfitych plonów’ (czyli ‘jałowy’) oraz ‘małej wartości’. Wszystkie wymienione znaczenia powstały rzecz jasna jako rozwinięcie sensu ‘ubogi’.

Ciekawe jest również to, że przymiotnik *nędzny* w niektórych użyciach odgrywał rolę wyrazu wprowadzającego konwencjonalną skromność. Działo się tak, kiedy osoba mówiąca odnosiła ten leksem do samej siebie lub do pewnej zbiorowości, np. ludzi wierzących, por. *Ja nędzny waszego ludu niższy nie jestem dostojen poruszyć tako świętego dziedzictwa* (Opec. Żyw. 5v). Funkcję identycznej figury stylistycznej pełnił utworzony bezpośrednio od *nędzny* rzeczownik *nędznik*, np. *Raczyłeś też mnie nędznika niewolnikiem udzielać* (Rej Józ. C4, B2 i in.). Poza zasygnalizowaną treścią wyrażał on również cztery inne sensy, tj. ‘nieszczęśliwy’, ‘ubogi’, ‘grzeszny’, ‘niewiele znaczący, godny pogardy’. Niektóre użycia pozwalają również przypuszczać, że wyraz ten oznaczał czasem osobę przemądrzałą: *Ucz się ode mnie a ucz nędzniku pilnie, a nie chlub’ się ani się wystawiaj tymi nędznymi a marnymi mędrostkami twemi* (Rej. Pos. 288v), innym razem próżniaka: *Już ani grammatyka ani retoryka, nie wywiodą z tych błędów marnego nędznika. Który się jako płotu leda czego chwyta* (Rej. Wiz. 11). Takich użyć było jednak niewiele i, jak się wydaje, przywołane znaczenia nie zostały odziedziczone przez inne derywaty od *nędzny*. Przykładowo formacja *nędnica* nazywała tylko kobietę, która była ‘nieszczęsna’, ‘uboga’ lub ‘grzeszna’, czasem w znaczeniu metaforycznym wyraz ten odnosił się do pełnej przywar ludzkiej duszy, np. *Duszo moja, duszo mizerna, uważ złość twoję. [...] Patrz nędznico, patrz na sprosną złość twoję* (Lat. Har. 148).

Z XVI w. odnotowano również bogaty zbiór derywatów od *nędzny* o charakterze hipokorystycznym, ale, co ciekawe, jednostki te miały identyczne znaczenia względem swoich słowotwórczych podstaw – *nędniczka* wyrażała takie same sensy jak *nędnica*, a *nędniczek*, *nędniuchny*, *nędniątka* jak *nędnik*. Różnice pomiędzy wyrazem motywującym a motywowanym miały jedynie charakter stylistyczny. Zasygnalizowana kwestia nie mieści się jednak w kręgu podejmowanych tu zagadnień.

Przysłówki *nędnie* i *nędnio* nie zmieniły swego znaczenia, a rzadko pojawiające się w tekstach średniopolskich rzeczowniki typu *nędnność*, *nędnka* miały jedno znaczenie: ‘niedola’. Natomiast przymiotniki *nędnikow* i *nędnący* odnotowano tylko w funkcji zsubstantywowanej. Pierwszy z wymienionych semantycznie był bliski badanej rodzinie leksykalnej, ponieważ stanowił synonim *biedaka*, znaczenie drugiego nawiązywało do prasłowiańskiej treści, leksem ten charakteryzował bowiem ‘tego, kto gnębi, trapi, dokucza’, np. *Tristes irea. Trapiący, nędzący człowieka*

(Mącz. 465 d). Warto dodać, że w XVI w. treści przeniesione z tego znaczenia były obecne tylko w trzech czasownikach: *nędzić*, *przynędzić*, *nędnąć* oraz w gerundium *nędzenie*. Uważa się je zatem za archaiczne.

W kolejnych stuleciach znacząco zawęża się liczba znaczeń badanej rodziny leksykalnej. Już na początku XVII w. wyraz *nędza* poświadczony został (według SPXVII/XVIII) w tylko jednym znaczeniu – ‘wielka bieda’, rzeczowniki *nędnik*, *nędzarz* w znaczeniu ‘biedak’, a przymiotnik *nędźny* jako ‘biedny’, np.:

Ubodzy w szpitalach, a studenci w bursach, intraty swe mają, jednak przecie ci szczupło, jeśli sobie osobno, nie nagotują, a oni w ubóstwie i nędzy żyją, bo sobie nie mogą brać z dochodów szpitalnych, ani bursackich, jeno co onym rządcy miejsc onych, dozorczy, prowizorowie dadzą (SzemGrat 38).

W XVIII stuleciu znaczenia omawianych wyżej leksemów nie zmieniły się, nadal wyrazy te były wiązane z ubóstwem. Także nowo powstały czasownik *nędzować* ‘nędzę, czyli będę klepać’ (SL) zawierał w swej treści sem ‘ubóstwo’. Nawet czasowniki *nędzić* i *nędnąć* w SL definiowane są jako ‘nędnym czynić’, mimo że cytaty w tym leksykonie wskazują na znaczenie ‘męczyć, trapić’. Zauważyć zatem można, że już na tym etapie rozwoju polszczyzny doszło do reinterpretacji semantycznej (Pastuchowa 2008: 128) badanych słowoform, skojarzono je z sensem ‘bieda’.

Właściwy dla polszczyzny XVIII w. stan rzeczy odziedziczony został w kolejnych stuleciach. Co prawda notowano nowe sensy – przykładowo leksem *nędza* na przełomie XIX/XX w. poza ubóstwem nazywał także ‘rodzaj jedwabnej materii’ (SWil, SW) (być może sens ten zrodził się na skutek skojarzenia wyrazu *nędza* z podobnie brzmiącym *przędza*) oraz ‘słowiańsko-pogańską boginkę piekielną, wprowadzającą nędzę’ (SWil, SW) – jednak takie poświadczenia były wyjątkowe.

### 3. Derywaty gniazda *nudzić*

Interesujące wydaje się to, że wariant czasownikowy *nudzić* w polszczyźnie ogólnej zarejestrowany został dopiero w XVIII w., tymczasem jego derywat *nuda* odnotowano dwa wieki wcześniej. Rzeczownik ten nazywał w tym czasie nudności, złe samopoczucie. Przywołane znaczenie wyłoniło się z wcześniejszego ‘trapić, dręczyć’ – niedyspozycje fizyczne, podobnie jak udręka lub ubóstwo, również sprawiają ból. Wyrażenie przyimkowe *na nudy* poświadczone u Bartłomieja Paprockiego: *Drudzy z uporem abo z nienawiścią natkani na nudy* [...] (Papr. Up. D4v) znaczyło z kolei ‘do obrzydzenia’.

Zastanawia zatem, jaką drogą rozwinął się sens ‘niemiłe uczucie wywołane bezczynnością, monotonią’. Andrzej Bańkowski uważa, że przed XVIII w. pojęcie *nudy* nie było w Polsce znane, przyszło z Zachodu, przez salony (SEBań). Nie do końca mogą zgodzić się z tym stwierdzeniem, bowiem już w staropolszczyźnie funkcjo-



nowało pojęcie lenistwa<sup>2</sup> (*acedia*) rozumiane jako ‘nuda, smutek oraz wypalenie zawodowe’. Było ono wówczas rozpatrywane w kategoriach ostatniego spośród grzechów głównych (Krótki 2014). Sądzę, że polski leksem *nuda* nabył nowego sensu pod wpływem języka ukraińskiego, gdzie rzeczownik *núda/nudá* oznaczał ‘uczucie znudzenia’. „Instytucja salonów”, działająca najsilniej w XVIII w., spopularyzowała natomiast treści związane z nudą, w wyniku czego już w SL wyraz ten oznaczał tylko ‘nieprzyjemne uczucie, efekt beczynności’: *Ów smutek czyli jakaś nuda wkradła się do naszych domów* (Monit. 66, 245 (SL)). Identyczne znaczenie miały *nudnota* (SL) oraz *nudziarstwo* (SL).

Nie znaczy to jednak, że treść ‘nudności, złe samopoczucie’ w badanej rodzinie leksykalnej została zapomniana. Wyrażały ją przecież takie formacje, jak: *nudnieć*, *nudno*, *nudnie*, *nudność* oraz *nudny*, z tym że tylko *nudnieć* wiązano wyłącznie z mdłościami (SL definiuje to słowo jako ‘od sił opadać’). Pozostałe formacje oznaczały zarówno nudę, jak i stan poprzedzający wymioty. Przysłowki *nudnie* i *nudno* stosowano w funkcji synonimu wyrazu *ckliwo* (leksem ten oznaczał w tym czasie ‘w sposób przyprawiający o mdłości’) oraz antonimu słowa *zabawnie* („oppos. zabawnie” (SL) czyli ‘nieinteresująco’), rzeczownik *nudność* oznaczał „serca boleść” oraz „ckliwość”, kontynuował zatem XVI-wieczny sens *nudy*, natomiast przymiotnik *nudny*, jeśli określał osobę, oznaczał ‘nieciekawą, smutną’, gdy zaś charakteryzował jedzenie lub picie – ‘niesmaczny’, np. „nudne jedzenie, picie, niesmaczne, ckliwe” (SL).

Ciekawą historię mają formacje czasownikowe typu *nudzić*, *nudzić*, *nudzić się* (także przedrostkowe tj. *zanudzić*, *ponudzić się*, *znudzić*, *wynudzić*, *ponudzić*). Wyrazy te w ogóle nie nawiązywały do treści prymarnej ‘dręczyć, trapić’, ich znaczenie uznawano za antonimiczne do *bawić się*. Nie można jednak wnioskować, że ówczesni użytkownicy języka wywodzili *nudzić* od *nudy*, w SL obok przywołanego czasownika figuruje bowiem *nędzić*. Niemniej można zauważyć, że już na tym etapie rozwoju polszczyzny bliskość etymologiczna i semantyczna nie były odczuwalne.

Wydaje się również, że w wielu XVIII-wiecznych poświadczeniach (tu za SL) czasowniki *nudzić* i *nudzić się* miały znaczenie bliskie współczesnemu, np.:

Nie uwierzysz, jak mi czas długi, od godziny już nudzę się (Teatr 24, c, 85);

Nudzić się jest to czuć jakowąś czczość umysłu, niewiedzącego co czynić, szukającego zabawy, a niemogącego jej znaleźć, udającego się do rozmaitych, a nie znajdującego w nich smaku, zostającego na koniec w stanie opuszczenia, troskliwości, trwogi, pragnienia i obmierzania (Kras. Pod. 2, 100).

Zdarzają się również użycia czasownika *nudzić* w znaczeniu ‘tęsknić’, np. *Nudzi się, nie widząc ukochanej żony* (Zab. 13, 357). Przypuszczalnie treść ta nie rozwinęła się ze znaczenia ‘odczuwać nudę’, lecz z ‘trapić, dręczyć’.

2 Wyrażały je takie formacje, jak *lenistwo*, *niepilność*, *tęskność*, *tęsknota*.

Także w przedrostkowych derywatach od *nudzić* zapomniany został dziedziczny z prasłowiańskiego sens ‘męczyć kogoś, dokuczać komuś’. Przykładowo obecny w *wynudzić* sufix *wy-* wnosił znaczenie osiągnięcia celu, stąd czasownik znaczył ‘nudząc wymuszać’, ‘nudzić aż do niecierpliwości’ (SL, SWil), a *wynudzić się* ‘spędzać cały czas nudząc się’ (SL, SWil). Z kolei prefiksy *po-* i *za-* modyfikowały treść, znaczyły wyczerpanie czynności w akcie jednorazowym, w wyniku czego *ponudzić* i *ponudzić się* znaczyły ‘nudy nabawić’, ‘znudzić wszystkich’ (SL, SWil), a *zanudzić* ‘nudą o śmierć przyprowadzić’ (SL). Uznaje się, że jedynie prefiks *z-* pełnił wyłącznie funkcję wprowadzającą aspekt dokonany, dlatego *znudzić* znaczyło tyle co ‘wywołać uczucie znudzenia’ (SL, SWil). Jak widać, treści analizowanych czasowników uległy tylko subtelnej modyfikacji semantycznej.

Podobnie jak formacje czasownikowe wszystkie rzeczownikowe nazwy osobowe, tj. *nudziarz*, *nudzisz* oraz późniejsze *nudziara* (SWil, SW, SJPD, USJP), *nudziarka* (SWil, SW, SJPD, USJP), *nudnik* (SWil, SW, SJPD, USJP), *nudnica* (SWil, SW), dalekie były od treści prymarnej, oznaczały bowiem osobę nudną, zanudzającą innych.

Zaskakujące wydaje się natomiast to, że dopiero pod koniec XIX w. został odnotowany leksem *nudność*, który w tym czasie znaczył ‘posępność, ponurość’, ‘ckliwość serca’ oraz ‘to, co nudne’ (SWil). Na początku XX w. pojawia się ten wyraz (tylko w lm.) w znaczeniu ‘mdłości’. Aktualnie bardzo rzadko występuje on w lp.; w takiej formie w USJP definiowany jest jako synonim *nudy* i opatrzony kwalifikatorem *książkowy*.

#### 4. Wnioski

Uporządkowanie w postaci gniazd słowotwórczych jednostek leksykalnych związanych etymologicznie z ps. *\*nuditi* dało klarowny w moim odczuciu obraz relacji słowotwórczych i semantycznych zachodzących między badanymi leksemami. Co ciekawe, gniazda od czasowników *nędzić* i *nudzić* od początku doby staropolskiej nie wykazywały związków semantycznych. Mimo że Samuel Linde w definicji hasłowej *nudzić* notuje *nędzić*, praktycznie nie ma żadnych przesłanek ku temu, by wnioskować o bliskości znaczeniowej tych wyrazów w dawnej polszczyźnie. Zależności między nimi odnaleźć można w gwarach, w których wyraz *nuda* poza znaczeniem ogólnym wyraża również inne treści, tj.: ‘ubóstwo’, ‘żał’, ‘kiepskie, marne życie’, ‘krosty, świerzby skóry’, ‘mdłości’, nawet ‘wszy’ oraz ‘insekty, owady nękające bydło’ (SEBr, SGK). Znaczenia te powoli odchodzą jednak w niepamięć. Na pytanie, dlaczego w badanym gnieździe słowotwórczym brak przewidywanej więzi znaczeniowej, odpowiedź wydaje się prosta – do przełomu XVI/XVII w. leksemy o rdzeniu *nud-* nie pojawiały się w polszczyźnie literackiej, tylko gwarowej. Znaczący wpływ wywarła też nieobecność do początku XVIII w. pojęcia *nuda*. Jego miejsce zajmowała *acedia* – lenistwo, siódmy spośród grzechów głównych, rozumiany w dawnej polszczyźnie

jako niechęć do pracy, wykonywanie zadań w sposób nierzetelny, rozdrażnienie, brak wytrwałości, chroniczne zmęczenie, smutek. Od XVII w., kiedy to dochodzi do sekularyzacji tradycyjnego życia religijnego, wymienione sensory związane są już z nudą, a nie z ostatnim spośród grzechów głównych.

Nie ulega również wątpliwości, że sensory dominujące, tj. 'ubóstwo', 'nuda', 'mdłości', zrodziły się z treści prymarnej 'męczyć, trapić, dokuczać'. Kolejne znaczenia powstawały na skutek przesunięć o charakterze metaforycznym, przy czym warto zaznaczyć, że cały proces generowania nowych sensów w grupie leksemów o rdzeniu *nędz-/nud-* zakończył się już w XVIII w.

Przeprowadzone analizy pokazały również, jak bardzo różnił się język doby staropolskiej od języka epoki prasłowiańskiej. Można by się spodziewać, że czasownik \**nuditi* na gruncie polskim zyska postać *nudzić*, a nie *nędzić*, i że będzie on wariantem głównym. Tymczasem stało się odwrotnie i przypuszczam, że gdyby nie styczność polszczyzny z innymi językami europejskimi (np. z językiem pruskim, gdzie wyraz *nautilus* oznaczał 'bieda', z językiem serbskim, w którym *nuditi* rozumiano jako 'przyniewalać' (SEBr)), czasownik *nudzić* zostałby na stałe zepchnięty do nieużywanych pokładów polszczyzny.

## Literatura

- KRÓTKI Z., 2014, *Siedem grzechów głównych w leksyce dawnej polszczyzny*, Uniwersytet Śląski, rozprawa doktorska, mszps.
- PASTUCHOWA M., 2008, *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- PASTUCHOWA M., JANOWSKA A., 1995, *Niebezpieczna kompetencja*, „Poradnik Językowy” nr 8, s. 11–20.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1967–1976.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1958–1969.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–IV, red. komitet redakcyjny, t. V–XVII, red. M.R. Mayenowa, t. XVIII–XXXIV, red. F. Peplowski, t. XXXV–XXXVI, red. K. Mrowciewicz, P. Potoniec, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–2012.
- SPXVII/XVIII: W. Gruszczyński (red.), *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://sxvii.pl/>.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, Kraków 1953–2002.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
- SWIL: A. Zdanowicz i in. (red.), *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.

### **Polish lexemes with the *nud-/nędz-* root**

#### **Summary**

The paper presents the lexical family with the root *nud-/nędz-*. The material, containing as many as 52 word forms, excerpted from all of the available lexicographical sources of historical vocabulary, has been presented in the form of a word-formative nest. The goal of the analysis was to reveal the internal structure of motivational relations between the centre of the nest, Proto-Slavonic *nuditi*, and a group of words of varying degrees of derivativeness.

The conducted analyses have revealed the principal metaphorical analogies which contributed to the generation of new metaphorical senses of specific linguistic units, and also, made it possible to indicate and discuss the observed changes in their meanings.